

Boriss Cilevičs

VALSTS VALODAS LIKUMDOŠANAS ASPEKTI – POZITĪVĀS UN NEGATĪVĀS TENDENCES

*Konference “Valodas likums un sabiedrības integrācija Latvijā
Rīga, 1999.g. 27.novembrī*

Lai izveidotu efektīvu likumdošanu, kura veicinās sabiedrības integrāciju, demorātiju un pilsoniskās sabiedrības veidošanos, jāizprot, kas notiek šajā sabiedrībā: grupu intereses, pretrunas, stereotīpi, mīti, bažas, bailes. Un – kāda ir šo procesu dinamika?

1. Vispārejās tendences un Latvijas sabiedrības attīstības īpatnības:

- nacionalisms – tipiska nācijas veidošanas filozofija Centrālajā un Austrumeiropā.
- atšķirības no “Rietumeiropas” nācijas celtniecības: nevis “peasants into Frenchmen” but nodrošināt etniskai grupai politisko kontroli par zināmo zemes virsmas gabalu, teritoriju. T.i.: nācija – etniskā kopiena, kas objektīvi pastāv, ir zināmi objektīvi kritēriji, kas nosaka robežas starp nācijām, ideālajā variantā katrai etno-nācijai ir sava norobežota teritorija.
- vēsturiski celoņi – neapspriedīsim šeit.
- Latvijas īpatnības:
 - Vēsture – veicina stereotīpu iesakņošanu, pastiprina nacionaliskās jūtas un emocijas, cittautiešu uztveršanu kā draudu, ļauj attaisnot ierobežojošas pieejas kā “reākciju”, “kompensāciju”, “pagātnes netaisnīgumu labošanu”, “privilēģiju atcelšanu”
 - Politiskās elites loma: izmanto nacionalismu. Ja vērtību sistēma mainīsies, lielā(kā) elites daļa zaudēs savas varas pozīcijas. Briesmas: sabiedrības integrācija ir fundamentālā pretrunā ar politiskās elites

- interesēm, tāpēc integrācija tiek bremsēta – tas ir politiskās paš aizsardzības un politiskās izdzīvošanas jautājums
- Minoritāšu attieksme: tas pašas paradigmas. Nav “minoritāšu tiesību kultūras”. Arī tāda pati pašnoteikšanos tiesību izpratne, piem., tāpēc prasība pēc otrās valsts valodas, nevis minoritāšu tiesībām. Apelēšana pie “etniskām dzimtenēm”.
- Latvija etniskuma politizācija, kura notiek arī visās citās postkomunistiskajās valstīs, tika ietverta legalistikajā gultnē. Izšķirošs jautājums – kā nodrošināt politisko varu “titulārai” etniskai grupai – šeit tika atrisināts nevis ar etnisko tīrīšanu vai ieroču palīdzību, bet ar ierobežojošo pilsonības likumdošanu, kas atļāva izslēgt lielāko nelatviešu daļu no politisko lēmumu pieņemšanas procesa. Savukārt, tas ļāva pieņemt ierobežojošus lēmumus arī citās jomās – arī valodu lietošanas jomā, kas vēl vairāk nostiprināja latviešu pozīcijas un kontrole par valsti.
- Tātad, tika panākta miermilīga varas pārdale – bez vardarbības. No otrās puses skatoties, šāda situācija rādīja nopietnus šķēršļus demokrātiskās un iekļaujošās sabiedrības attīstībai.
- integrācija – ja saglabāsies mūsdienu etniskās proporcijas - nozīmēs šādas etniskās pamatgrupas kontroles zaudēšanu. Tāpēc ne tikai politiskās elites, bet arī latviešu sabiedrības kopumā attieksme pret integrāciju ir labākajā gadījumā piesardzīga. Tāpēc dabiski, ka notiek nevis likumu pakāpeniska liberalizācija līdz ar Latvijas valstiskuma nostiprināšanos, bet gluži otrādi – likumi kļūst ārvien bargāki. Kad, pateicoties starptaustiskās sabiedrības spiedienam, nācās liberalizēt pilsonības likumu, nekāvējoties sekoja izglītības un valodas likumu

- “pastriprināšana”. Novakto šķērsļu integrācijas ceļā tika ātri uzcelti jauni.

2. Padomju laika sistēma un valodu lietošanas noteikumi

Tagad valdošais stereotīps: padomju laikā latviešus visur diskriminēja, un krievi baudīja netaisnīgas privilēģijas. Parāk vienkāršoti. Izsmalcināta vairāku pakāpju etniskā hierarhija, kurā titulārām grupām bija savas priekšrocības.

Formāla salīdzināšana: izglītība: bija ne tikai latviešu skolas, bet arī augstākā izglītība. Vairākās specialitātes augstākā izglītība bija tikai krievu valoda, taču dažās – tikai latviski, piem., LVU Vēstures un filozofijas fakultātē vai Mākslas akadēmijā. Etniska pārstāvniecība: LKP CK, AP, MP, utt.

Protams, šis salīdzinājums nav korekts. PSRS nebija demokrātiskā valsts. Etniskā hierarhija, kvotas, nebija patieso vēlēšanu. Krievu valoda bija imperiskā valoda, tāpēc visur, kas bija svarīgs imperijas funkcionēšanai (transporta, aizsardzība, ārpolitika utt.) tika atļauta tikai imperiska krievu valoda. Jomās, saistītās ar dekoratīvo socialistisko valstiskumu, diezgan plaši tika lietota arī “titulnācijas” valoda. Tai pašā laikā bija grupas, kuras tika atklāti diskriminētas – vacieši, Krimas tatāri, ebreji, korejieši, u.c.

Attieksme pret vēsturi: protams, dabiski vienkāršot, taču sakrīt ar politiskās elites interesēm – liela daļa padomju laika elites veiksmīgi iekļāvās mēdrienu politiskajā elitē – tikai latvieši (A.Steen). Viņi ir ieinteresēti redzēt vēsturi tikai etniskajā plāksnē: latvieši bija upuri, es esmu latvietis, tāpēc es arī esmu upuris, neskatoties uz to, ko es pats darīju padomju laikā.

3. Juridiskais aspekts

Līdz 90.gg. sākumam – gandrīz nekā nebija, tikai SPPCT 27.pants. Tieši etnokonflikti postkomunistiskajās valstīs paātrināja starptautisko konvenciju pieņemšanu:

ANO: 1992. Deklarācija

EP: 1992. – Harta, 1995 – Vispārējā konvencija

EDSO: 1990. – Kopenhāgenas dokuments u.c., 1996. Hāgas rekomendācijas un 1998. Oslo rekomendācijas.

Bet: vienīgais patiesi efektīvais mehānisms – tikai EDSO ietvaros. Tas nozīmē, ka uzskata par drošības, nevis cilvēktiesību problēmu. Pasaules valstis saprot, ka kaut kas steidzīgi jādara, jāpieņem skaidri noteikumi, ka rīkoties ar etnokulturālu daudzveidību – bet negrib uzņemties nopietnas saistības. Minoritāšu konvencijas ir rakstītas ar asinīm.

Kadi principi un kā tiek īstenotas Latvijas likumdošanā un praksē?

- 3.1. Minoritāšu tiesības ir fundamentālo cilvēktiesību neatņemama sastāvdaļa – Satversmē ir, bet valodas likumprojekts pat nepiemin minoritāšu valodas eksistenci. 5.pants, Prezidente nepiemināja – tāpat, netiks grozīts
- 3.2. Piespiedu asimilācijas aizliegums: - nekur nav noteikts likumdošanā. Kas ir piespiedu asimilācija? Vai valodas izspiešana no izglītības sfēras nevar tikt uzskatīta par piespiedu asimilāciju? Arguments: lai brīvi zinātu, lai izslēgtu diskrimināciju....
- 3.3. Vispārējā Konvencija: tiesības jāīsteno tad, ja tās tiek pieprasītas. Ja ir gan pieprasījums, gan arī reālas iespējas. Latvija: izglītība – lētāk un efektīvāk saglabāt, nekā likvidēt. “Jūs esot parāk daudz, lai piešķirtu jums minoritāšu tiesības” – ačgarna logika!
- 3.4. Tiesības uz vārda/uzvārda lietošanu: vārds – ļoti būtiska identitātes sastāvdaļa. Problēmas ar kirilicu
- 3.5 Minoritāšu valodu lietošana saskarsmē ar publisko varu: līdz absurdam (Daugavpils)
- 3.5. Brīva minoritāšu valodu lietošana privāti un publiski, rakstveidā un mutveidā – publiska informācija, vārda brīvība
- 3.6. TV, radio - ierobežojumi

4. Sociālālais aspekts

Atbilde uz jautājumu par valodas lomu integrācijas procesā atkarīga no tā, ko mēs uzskatam par integrācijas mērķi vai gala rezultātu. Jārūnā visupirms par vēlāmo sabiedrības modeli.

Vispārējā līmenī viss ir, šķiet, skaidrs: mēs vēlamies redzēt Latvijā mūsdienu eiropisko sabiedrību, kura balstās uz demokrātijas, tirgus ekonomikas un cilvēka tiesību principiem.

Visi augstāk minētie principi nav tukši lozungi, tiem ir pilnīgi konkrēts saturs. Piemēram, tirgus ekonomika nosaka vienkāršu likumu: *klientam* ir vienmēr taisnība. Jaunais valodas likumprojekts satur faktiski citu principu: *latvietim* ir vienmēr taisnība. To var panākt, tikai iejaucoties privātajā sfērā ar tīri socialistiskām metodēm – ko arī pierada diskusija ap valodas likumu.

Ko praktiski nozīmē šāda likumprojekta pieņemšana? Tas nozīmē, ka, piemēram, sociālās palīdzības dienesta darbiniekam Daugavpilī būs visas tiesības “nesaprast” krievu veceni-vecīcībnieci. Tas nozīmē, ka man, kā Saeimas deputātam, nebūs tiesību pieņemt un izskatīt pensionāra sudzību, ja viņš to neprot uzrakstīt latviski - un negodīgs ierēdnis arī turpmāk viņu manīs. Vai man būs pašam jāuzraksta šī sudzība, vai arī jāsamaksa par notariālo apliecinājumu. Tas nozīmē, ka valsts iestādei nebūs tiesību pieņemt un izskatīt iesniegumu no, piemēram, kurda, kurš meklē patverumu Latvijā.

Vai uz darba sanākumi manā privātā organizācijā ierādisieis valodas unspektors, lai pārbaudītu, kādā valodā mēs runāsim? Protams, es viņu iekšā nelaidīšu, jo šādas tiesības man ir garantētas ar citiem spēkā esošiem likumiem.

Kāpēc daudzi šo likumprojektu atbalsta? Šķiet, ka valdošais uzskats ir šāds: pret likumu iestājās tie, kuri nerūnā latviski un negrib mācīties, cenšas, izmantojot populāro izteicienu, “saglabāt padomju laika privilēģijas”.

Šis uzskats ir maldīgs. Man nav problēmu ar valsts valodu, bet es esmu strikti pret šo likumprojektu. Kāpēc? Tā paša iemesla dēļ, kādēļ šodien tik ātri attīstas minoritāšu tiesību aizsardzības sistēmā Eiropā. Minoritāšu tiesības ir nepieciešamas identitātes saglabāšanai. Angļu valodā ir tāds vārds “recognition” - atzīšana. Minoritāšu tiesību atzīšana - tas ir personas goda un pašcieņas jautājums, līdzpilsoņu solidaritātes izpausme. Tas ir cieņas un solidaritātes zīme, ja valsts ierēdnis ar mani runā tajā valodā, kura ir ērtākā man, nevis viņam.

Man ir svarīgi, lai mani bērni brīvi runātu valsts valodā, un man nav nekādu bažu, ka viņiem varētu būt problēmas šajā ziņā. Bet man arī ir svarīgi, lai mani bērni iemantotu tas kultūras un valodas, kuras ir dzimtas man un maniem senčiem, un šajā ziņā man ir ļoti lielās bažas. Un es redzu, ka mana valsts šīs manas vēlmes un bažas ignorē, negrib ar tām rēķināties - atšķirībā no manu līdzpilsoņu-latviešu līdzīgām vēlmēm un bažām.

Jaunajos likumprojektos ir paredzēts skaidrs modelis. Ir trīs jomas, kurās tiek pieļauta citu valodu lietošana: ģimene un privātā saskarsme, reliģiskās organizācijas un nacionālās kultūras biedrības. Tātad, krieviski var runāt vai nu mājās uz virtuves, vai izolētās, slēgtās grupiņās. Notiek karsti strīdi par to, cik lielā mērā privāto biznesu un NVO var pieskaitīt privātai sfērai.

Tātad, sociālajā līmeni katram jāklūst par latvieti. Citiem vārdiem, tas ir mēģinājums izveidot viervalodīgo situāciju daudzvalodīgajā sabiedrībā. Šodien nodarbinātība, bet pavisam nesen – arī sociālās tiesības tika saistītas ar valodu prasmi - tā, cilvēks, kuram nav valsts valodas atestācijas apliecības, netika reģistrēts kā bezdarbnieks, tātad, nesaņēma pabalstu. Pat tādā gadījumā, kad par viņu tika samaksāts sociālais nodoklis, un viņa iepriekšējais darbs par formāli neprasīja apliecības esamību.

Attieksme pret minoritātēm, minoritāšu valodām - tas ir zināmā mērā lakmusa papīrs mūsdienu demokrātijām. Tas ir sabiedrības iecietības līmeņa vislabākais rādītājs.

Mūsdienu Eiropas vērtības ir formulētas skaidri. Vispopulārākais lozungš šodien: “Visi dažādi, visi vienlīdzīgi”. Daudzveidība, iecietība, cieņa pret jebkuru cilvēku, neatkarīgi no rases, etniskās izcelsmes utt. Kultūru un valodu daudzveidība - bagātība, nevis problēma. Homogēnas ir tikai primitīvās un totalitārās sabiedrības.

(Ne vienmēr mēs mīlam savus kaimiņus vai sievasmāti. Tas pats notiek arī sabiedrībā. Pieļauju, ka dažiem cilvēkiem nepatīk dzirdēt krievu valodu Rīgas ielās, veikalos, kafejnīcās, skolās. Taču, ja reiz šī valoda vairs nebūs dzirdāma, tas skaidri nozīmes demokrātijas beigas mūsu valstī.)

Vadoties no šiem principiem, es apgalvoju, ka man ir precīzi tādas pašas tiesības, ka latvietim. Arī tiesības lietot savu valodu. Šai tēzei, domāju, diez vai daudzi piekritīs. Tas arī ir mūsu lielākā problēma. Mūsu sabiedrība ir

daudz iecietīgākā pret atklāti rasistiskiem izteikumiem, kuri bieži skan pat no Saeimas tribīnes, nekā pret līdzpilsoņu citu identitāti, citu valodu.

Galvenais princips ir ļoti skaidri formulējams: katram Latvijas iedzīvotājam jābūt tiesībām visur iztikt ar valsts valodu. Un jau šodien darbojošies likumi šo principu pilnīgi īsteno. Lai kontrolētu šo likumu izpildi, tika izveidota virkne valsts institūciju. Bet iznāk tā: šis likums nestrādā, tātad, pieņemsim jaunu, vēl stingrāku! Tas jauns arī nestrādās, kas tad?

Reākcija:

- emigrācija ka atbilde uz spiedienu – līdz 15%
- segregācija, izolācija
- asimilācija – līdz 15%
- integrācija - “ebreju variants”

Kas kopīgs – atsvesināšana, izņemot asimilāciju. Atbilst oficiālāi nostājai. Jutos kā ebrejs PSRS.

Atmodas sākumā ļoti daudzi nelatvieši nasaprata, par ko latvieši bija uztraukušies. Toreiz praktiski visa krievvalodīgā inteliģence aktīvi atbalstīja latviešu tieksmi uz neatkarības atjaunošanu, un trešdaļa tagadējo nepilsoņu balsoja par Tautas fronti. Šodien situācija ir līdzīga: vairums latviešu nesaprot, par ko uztraucās krieviski runājošie. Man ļot gribētos, lai latviešu inteliģence atcērētos Atmodas laikus, nosakot savi attieksmi pret valodas uz izglītības politiku integrācijas kontekstā.